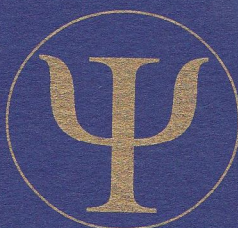

ПРОБЛЕМИ
ЗАГАЛЬНОЇ

ПЕДАГОГІЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ІНСТИТУТУ ПСИХОЛОГІЇ ІМ. Г.С. КОСТЮКА
АПН УКРАЇНИ

Том V,
частина I

СТУДЕНТ ЯК СУБ'ЄКТ САМОВИЗНАЧЕННЯ

Сучасний студент не має реально визначених перспектив у соціальному, культурному, професійному, побутовому та сімейному житті. Це пов'язано з кризою суспільства, виробництва, соціальної системи відносин, сім'ї тощо. З іншого боку, психологічні закономірності розвитку особистості передбачають саме в студентські роки активізацію суб'єктних сил молодій людині та їх практичну реалізацію в процесі власного життєздійснення [8]. Особистість в студентські роки, на думку більшості психологів [1; 5; 6], характеризується почуттям дорослості, формуванням власних поглядів, прагненням до самоствердження, розвитком вольових якостей, загостренням почуття справедливості, переходом від споглядального до активно-дієвого ставлення до дійсності. Вона переживає період повноліття, який охоплює часовий проміжок від 18 до 25 років [8]. В цей час особистість стає здатною до побудови власної життєвої позиції й, відповідно до неї, системи ціннісних ставлень до навколишнього та власного світу. Створена на базі цінностей система принципів перетворюється в подальшому процесі їх реалізації на життєву стратегію (К.О. Абульханова-Славська), яка і визначає провідну життєву лінію молодій людині. Отже, вихідним для психологічної характеристики студента має стати самовизначення, вибір і побудова, системи ціннісно-сміслових орієнтацій як базового утворення цілісної особистості. Згідно з таким підходом, особистість перестає бути об'єктом функціонування. Вона набуває внутрішньої визначеності, зміст якої визначається її суб'єктністю (власною активністю).

Повноцінне самовизначення особистості студента як суб'єкта активності є детермінуючою складовою його самореалізації у реальному суспільстві. Розкриття змісту та активізація психолого-педагогічних механізмів процесу суб'єктного самовизначення особистості сприяє створенню в умовах вищого навчального закладу (внз) "зони найближчого розвитку індивідуальності" студента. Це середовище з переважаючою мотивацією самовизначення та самореалізації професійно-особистісного потенціалу кожного учасника навчально-виховного процесу внз. За таких умов феномен самовизначення набуває єдиного стрижневого смислу та дає змогу позитивно впливати на розвиток особистості студента як суб'єкта активності.

Наслідуючи ідеї Г.С. Костюка [2], який наголошував на необхідності вивчення зустрічної (зовнішньої та внутрішньої) детермінації розвитку особистості, автор на базі Національного університету харчових технологій провів дослідження психологічних особливостей суб'єктного самовизначення особистості в період повноліття (18-25 років) в умовах внз. Були виділені психолого-педагогічні детермінанти цього процесу з метою його оптимізації та розробки практичних рекомендацій щодо його психолого-педагогічного забезпечення. Отримані такі результати.

Процес самовизначення особистості як суб'єкта активності має якісну своєрідність функціонування в умовах внз. Вона полягає у постійній зміні співвідношення між Зовнішнім і Внутрішнім «Я» (між Особистістю і Сутністю молодій людині) у напрямку домінування сутності, яка і є справжнім суб'єктом активності у студентські роки. Таким чином, ми вважаємо, що суб'єктне самовизначення особистості - це мотиваційний вчинок - індивідуально та соціально відповідальний акт осмисленої реалізації людиною своєї сутності. Він розгортається як перервно-неперервний процес самостійного, відповідального пошуку меж Внутрішнього і Зовнішнього «Я» людини та встановлення між ними гармонійних відношень у напрямку переважаючої активності Внутрішнього «Я» (сутності) людини та розширення царини "Я-Можу-Сам". Основним критерієм здійсненого самовизначення є самоототожнення людини з власною сутністю на ґрунті рефлексії, позитивного самостварення та безумовного самоприйняття як суб'єкта активності [4]. Зовнішнє «Я» людини перебуває у плані феноменів, становлення. Воно пов'язане із засвоєнням суспільної сутності, з прийняттям індивідуумом вироблених суспільством соціальних функцій та ролей, соціальних норм та правил поведінки, з формуванням вмінь будувати стосунки з іншими. Процес розвитку Зовнішнього «Я» людини - це процес

формування базової особистості, яка першокласно функціонує у соціальній спільноті, повністю адаптована до навколишнього середовища. Особистість являє собою сукупність мотиваційних ставлень суб'єкта до об'єктивної дійсності. Це область потенційного розвитку суб'єкта, вона оточує Самість (індивідуальність) людини, осередком якої є сутність («essense», In-se), - та відокремлює її від області об'єктивного змісту.

Реально існуюча особистість складається з трьох типів емпіричних зон: а) когнітивно акцентуєваних мотиваційних ставлень (це «Персона» - зона психологічних захистів людини); б) афективно акцентуєваних мотиваційних ставлень (це «Тінь» - зона психологічних проблем людини); в) гармонійних мотиваційних ставлень (це «Лик» - зона психологічних актуалізацій). Мотиваційні ставлення а) та б) типів - зовнішні мотиви розвитку особистості. Мотиваційні ставлення в) типу - внутрішні мотиви, саме вони є основою становлення людини як суб'єкта життєдіяльності, становлення індивідуальності людини. Це побудова меж власної, унікальної сутності для відокремлення її зі спільності, й водночас, вихід її за свої межі, прорив до Універсуму.

Індивідуальність - це глибина особистості, зустріч із собою, із собою як іншим, що не збігається вже тепер ні із собою, ні з іншими за основним змістом минулого життя. Вона передбачає тотальну рефлексію свого життя, інверсію вглиб себе, внутрішній діалог людини із самою собою, вихід в унікальну власну дійсність. Набуваючи власної сутності, індивід із безлічі соціальних ролей та функцій, сукупності зв'язків та взаємин з іншими виділяє своє власне; робить його абсолютно ціннісним змістом свого справжнього «Я». Це авторство власного життя та себе самого.

Індивідуальність реалізується як суб'єктність (діюче суб'єктивне) людини. Розкриття осередку суб'єктної активності (сутності), яке виявляється у формі вчинку самовизначення, полягає у постійній зміні співвідношення між Зовнішнім і Внутрішнім «Я» реально існуючої особистості; від переважаючої спрямованості «Зовнішнє через Внутрішнє» до все більшого домінування тенденції «Внутрішнє через Зовнішнє». Тобто з розвитком суб'єктності людина поступово звільняється від зовнішньої детермінації й підіймається до власної сутності.

У гуманістичній парадигмі психологи розрізняють мотивацію становлення особистості й мотивацію Буття, пов'язану з потребами її саморозвитку, самоактуалізації. Потреби дефіциту (безпека, любов, певний соціальний статус) - це родові потреби, вони притаманні, за А. Маслоу, усьому людству [3]. Вони мають бути задоволені в ім'я збереження здоров'я, безпеки людини. Забезпечення цих потреб залежить передусім від оточення, від соціальної адаптації. У цей період людина прагне орієнтуватись на інших, відповідати їх вимогам, завойовувати їх схвалення, здійснювати рольове самовизначення (самодетермінацію). Цей процес протікає за рахунок зміцнення, розгортання особистісної оболонки, у вигляді трансляції себе світові, іншим людям як велику та власну «Персону». Самовизначення в період становлення особистості реалізується як самоототожнення із «Персоною». Відповіддю на питання «Хто Я?» буде перелік соціальних за своєю суттю ролей, позицій, функцій: «чоловік», «батько», «студент» тощо. При цьому Сутність майже поглинається оболонкою, стає недосяжною.

Потреба у саморозвитку, самоактуалізації запускає процес сутнісного самовизначення, що залежить передусім від внутрішнього потенціалу особистості, як прояв інтенції бути самою собою. Людина відмовляється від зовнішніх «фасадів», розширює зони актуалізації. Внутрішнє і Зовнішнє «Я» вступають у гармонійні мотиваційні відносини, які передбачають пасивність Внутрішнього «Я» та активність Зовнішнього «Я». При цьому потреба у самосхваленні переважає потребу у схваленні з боку інших.

В період повноліття закінчується становлення особистості як цілісної системи суб'єктної активності й розвивається інтенція бути собою, самоактуалізуватися. В цей час Сутність звільняється з-під контролю особистості, розкривається, набирає силу, стає «господарем» розвитку. Створюється цілісне та інтегроване «Я».

Розвиток сутності та визначення її меж можливі лише за умови зрілої особистості. А. Маслоу пише, що головні (дефіцитні) потреби і потреби самоактуалізації не суперечать одне одному так само, як дитинство не суперечить зрілості. Одне переходить в інше і є його обов'язковою умовою [3]. Так само рольове самовизначення особистості (відносно соціуму)

переростає у її суб'єктне самовизначення відносно сутності. Ці процеси взаємно обумовлюють та взаємно проникають один в один. Це самовизначення «вшир» і самовизначення «углиб». В момент їх перетину розкривається нескінченне у скінченному, унікальність наближається до Універсуму.

Феномен самовизначення передбачає наявність не тільки самого процесу і залученого у нього суб'єкта, а певного простору його реалізації. Процес суб'єктного самовизначення особистості, на нашу думку, відбувається в індивідуально-психологічному просторі 4 вимірів: "Я - минуле" (кількість); "Я - нинішнє" (якість); "Я - майбутнє" (глибина); "Я - смисл" (освітленість).

«Я - минуле» містить в собі суб'єктний досвід особистості (ціннісний, рефлексивний, операційний, комунікативний), систему спонук, та стимулів особистості. Задає межі та характер саморозвитку, обумовлює успіх його у теперішньому часі, забезпечує впевненість або підриває віру в майбутнє. "Я - нинішнє" охоплює систему знань про себе (характер, здібності, потреби) та про світ, систему саморегуляції, систему способів самореалізації у житті й способів саморозвитку, систему самоствавлення. Задає смисл майбутньому, робить його пасивним або активним, а також реалізує або компенсує результати минулого. «Я - майбутнє» - це система проєктів себе, свого життя, ієрархія цілей, критеріїв успішності та компетентності. Майбутнє мотивує і надає цінності нинішньому, приймає або не приймає минулого. «Я - смисл» об'єднує систему взаємовідношень особистісних смислів. Смисл рухається за спіраллю, яка звужується в міру наближення до сутності «Я» і зв'язує в єдине ціле усі «Я» особистості [4].

Кожна особистість - носій смислового світу, частка Буття, яка вміщує все Буття, це потенційна нескінченність. Процес сутнісного самовизначення уявляється нам як безперервний рух сфери із центром у Внутрішньому «Я» та оболонкою Зовнішнє «Я» у просторі «не-Я». Коли виникають труднощі та перепони, «Я» здійснює рефлексивний вихід за власні межі й дивиться на ситуацію з іншої точки простору, часу, Буття. Здійснюється внутрішній діалог «Я» з «Я-Іншим». Якщо промінь смислу «Я» перетинається із променем смислу Буття, починають освітлюватись межі сферичного «Я», вершини та зриви особистості. Тільки при світлі є можливість перебудови власних меж для набуття нового, збагаченого смислу Самобуття. Отже, вузлом процесу сутнісного самовизначення є конвергенція смислу «Я» і смислу Буття. Поле самовизначення особистості є полем напруги між індивідуальним і суспільно-родовим, між сутністю й Існуванням, внутрішнім і зовнішнім, спосіб їх співвідношення є способом самоздійснення людини у Світі, її духовного становлення як створення смислового простору.

Автором досліджено структуру процесу суб'єктного самовизначення особистості, яку визначає структура мотиваційного вчинку: прийняття нового смислу «Я» як суб'єкта активності; усвідомлення суперечностей ситуації саморозвитку «Я»; подолання залежності від ситуації шляхом зміни внутрішньої позиції самореалізації; боротьба мотивів; вибір мотивів самореалізації; самопокладання; формування психологічної готовності до суб'єктного самовизначення; уявне моделювання власного простору «Я» (особистісної та сутнісної сфер); оцінювання моделі шляхом рефлексії; усвідомлення наслідків помилкових кроків; вибір засобів реалізації самовизначення; уявне моделювання значимих умов самовизначення; вибір адекватних способів реалізації самовизначення; програмування дій; творча реалізація самовизначення в умовах свідомої саморегуляції; оцінювання наслідків вчинку шляхом рефлексії; коригування дій; післядія; моделювання якісно нової ситуації саморозвитку; зміна ситуації саморозвитку як перетворення відносин "Я-Світ"; усвідомлення нового особистісного смислу "Я-суб'єкт активності".

В результаті досліджень було виявлено, що успішність перебігу процесу суб'єктного самовизначення забезпечується комплексом індивідуально-психологічних детермінант (виразна потреба у самореалізації, інтернальність, позитивна Я-концепція, розвинена сутнісна рефлексія, прийняття смислу "Я - суб'єкт активності", адекватна життєва перспектива, гнучкість) і психолого-педагогічних чинників (соціально-економічні та соціокультурні характеристики вузівського середовища, стиль міжособистісних стосунків із референтним оточенням, тип батьківського ставлення, характер перебігу процесу суб'єктного

самовизначення значимих оточуючих, розвинена система психологічної підтримки цього процесу у ВНЗ). Суттєвим чинником, що впливає на процес самовизначення молоді в умовах навчально-виховного процесу у ВНЗ, є система мотивації вузівського середовища. Вона або сприяє розвитку індивідуальності студента, формуючи творчий підхід до себе та свого майбутнього, до можливостей самореалізації, або гальмує розвиток, задаючи жорстку, одномірну ситуацію самореалізації, ригідний підхід до себе та свого майбутнього.

Головною детермінантою психологічної готовності до суб'єктного самовизначення є виразна потреба у самореалізації. Вона пов'язана з такими емоційно-ціннісними компонентами системи самоствавлення як «самоінтерес» та «очікування позитивного ставлення оточення». Активний «самоінтерес» як емоційна близькість до власного «Я» змінює екстраспрямоване самоствавлення («Я - об'єкт») на насичене інтроспрямоване самоствавлення («Я - суб'єкт»), тобто змінює «господаря» у внутрішньому просторі самовизначення. «Очікування позитивного ставлення оточення» віддзеркалює самоцінність та унікальність власного «Я». Його виразність свідчить, що рольове самовизначення переростає у суб'єктне самовизначення особистості.

Позитивне глобальне самоствавлення є емоційним тлом та головним критерієм функціонування процесу суб'єктного самовизначення людини. Емоційно-ціннісний компонент самоствавлення аутосимпатія, що виступає як усвідомлювана позитивна Я-концепція, є джерелом цілісності особистості й характеризує стійку адекватну самооцінку. Виразність цього параметра свідчить, що центр сфери «Я-Сам» міститься у «Я-Внутрішньому» і що ця сфера є цілісною. Дослідження виявило зв'язок «аутосимпатії» й «автономності», що є показником зрілості особистості, незалежності від оточення. Це є головним критерієм ефективності суб'єктного самовизначення, його життєздатності.

Рух особистості, що перебуває в процесі самовизначення, забезпечується такими якостями як креативність та валідність, що сприяють безперервному розвитку «Я» в якісному плані, інтимності спілкування із самим собою, зменшуючи відстань між: «Я-Зовнішнім» та «Я-Внутрішнім». Ці якості співвідносяться із саморозкриттям індивідуальності та протистоять самопрезентації. Отже, креативна й валідна особистість, постійно розширюючи свої межі, водночас знаходить власну міру самореалізації у реальному середовищі, переживає власну компетентність у суспільстві. Це є критерієм дієвого самовизначення, що реалізує перехід від проекту «Я» до вчинку здійснення «Я» у ним самим встановлених межах самоактуалізації.

Креативність та гнучкість особистості, що здійснює самовизначення себе як суб'єкта активності, співзвучна із саморозумінням в системі самоствавлення. Високе саморозуміння - це орієнтація особистості «зсередини», її свобода від психологічних захистів, які віддаляють особистість від власної сутності, її незалежність від зовнішніх соціальних стандартів. Головним механізмом функціонування суб'єктного самовизначення особистості є механізм породження та прийняття смислу «Я-суб'єкт активності» з наступною логікою здійснення: актуалізація мотивів смислоутворення; раціоналізація можливих смислів; поляризація протилежностей; переживання міри; самопізнання та саморозуміння; осмислення майбутнього потенційного «Я»; прийняття смислу перспективного «Я»; реалізація смислу; оцінювання суперечностей мети і результату; негативне переживання втрати смислу «Я». Прийняття смислу «Я-суб'єкт активності» - це позитивна оцінка нового зв'язку «Я» із соціальним оточенням, внутрішніх потенційних ресурсів з реальною ситуацією самореалізації [4].

Протікання процесу суб'єктного самовизначення особистості можна вважати повноцінним, коли наявна життєва та часова перспектива співвідноситься із системою ціннісно-сміслових орієнтацій соціуму і в ієрархії цінностей та смислів наближається до більш високого порядку. Суб'єктне самовизначення особистості визначає міру самореалізації особистості в реальному суспільстві.

Виходячи зі сказаного про психологічні особливості процесу суб'єктного самовизначення особистості студента, можна обґрунтувати систему психолого-педагогічного забезпечення цього процесу в умовах ВНЗ. Теоретичним підґрунтям для його практичної реалізації є експериментально виявлений глибокий взаємозв'язок між процесами суб'єктного

самовизначення студента і його суб'єктного самоставлення. Ця нова детермінанта саморозвитку - ставлення до себе як до людини, що активно взаємодіє з іншими людьми в її емоційно-ціннісному аспекті ("самоінтерес"; "аутосимпатія"; "самоприйняття"; "саморозуміння"; "очікування позитивного ставлення оточення") має визначальний вплив на процес самовизначення в період повноліття.

У позитивному ставленні до себе як до суб'єкта діяльності, як у дзеркалі, відображається висока оцінка життєвих планів та їх реалізації, уважне ставлення до оточення, вміння рахуватися з їхніми потребами та бажаннями. У ставленні до себе можна побачити, що людина хоче реалізувати, якої крутизни сходинки самовдосконалення, якого рівня завдання ставить людина перед собою [5]. Саме тому доцільно оптимізувати процес суб'єктного самовизначення студентів через призму їх самоставлення, що виступає першою психологічною детермінантою здійснення суб'єктного самовизначення у період повноліття. Необхідно у середовищі внаслідок створювати "зону найближчого розвитку індивідуальності" студента шляхом впровадження активних форм психолого-педагогічного впливу на розвиток позитивного самоставлення і самоприйняття студентів та розробки ефективної моделі успішного майбутнього молоді людини, забезпечувати «репетицію» цього майбутнього в умовах сьогодення, інтеграцію модулів активності з позитивними відчуттями, позитивними образами «Я - як суб'єкт активності», сприйняття себе як суб'єкта власної життєдіяльності.

В цьому напрямку ми вважаємо доцільним оволодіння студентами за необхідної психолого-педагогічної підтримки: вправами на рефлексію життєвих цілей, із наступним сполученням дальньої й ближньої перспектив; тестовими методиками пізнання власного особистісно-професійного потенціалу, себе в структурі соціальних стосунків; методиками ділових ігор на розвиток професійної майстерності зі створенням ситуацій успіху; технологіями позитивного самофутурування; технологіями оптимальної організації часу; технологіями позитивного мислення і не лише щодо своєї особистості, а й щодо свого життєвого шляху (минулого, теперішнього та майбутнього); технологіями моделювання ефективної професійної діяльності; технологією корекції життєвої перспективи, що охоплювала б як питання про смисл життя, так і шляхи та засоби здійснення цього смислу.

Здійснювати психолого-педагогічну підтримку процесу суб'єктного самовизначення, на нашу думку, повинні усі викладачі, які працюють зі студентами в актуальному та перспективному напрямках. Бажано вчити цього і батьків студентів. Важливо в процесі взаємодії викладачів і студентів детально обґрунтовувати, аналізувати усі можливі варіанти розв'язання професійних або особистісних проблем та накреслювати ефективні шляхи їх реалізації. Оптимальним може бути спеціально організований полілог, із залученням людей, причетних до виділеної ситуації взаємодії. Інтеріоризація подібного досвіду, обговорення актуальних проблем сприятиме розвитку рефлексії на навколишній світ і на самих себе.

Саме рефлексія виступає механізмом смислоутворення, формування мотивів, цілей, вибору дій, вчинків. Рефлексія - один з механізмів саморегуляції, самооцінювання та самовизначення суб'єкта [6, с. 299]. Вона дає змогу людині вийти за свої межі та розв'язати суперечність між "Я-суб'єктом" і "Я-об'єктом" активності. Видатний вітчизняний психолог С.Л. Рубінштейн вважав, що за відсутності рефлексії людина - вся всередині життя, будь-яке її ставлення - це ставлення до окремих явищ, а не до життя загалом [7, с. 351 -352]. Рефлексія відкриває інший спосіб життя - поза ним для вироблення судження про нього. Із цим пов'язана проблема відповідальності людини, а отже, і здійснення нею суб'єктного самовизначення особистості.

З огляду на вищесказане, зрозуміло, що важливим завданням навчально-виховного процесу внаслідок є організація діяльності студента, предметом якої виступає образ "Я - суб'єкт активності". Це завдання може здійснюватись на лекційних та практичних заняттях, на засіданнях дискусійних клубів, тренінгах, в ході дидактичних та ділових ігор. Завдяки інтеріоризації соціальних контекстів формується компетентність суб'єкта як у соціально-перцептивному, так і в комунікативному та інтерактивному аспектах.

Психолого-педагогічна підтримка процесу суб'єктного самовизначення особистості студента, на нашу думку, полягає у: 1) актуалізації потреби в самореалізації; 2) формуванні насиченої системи ціннісно-сміслових орієнтацій, яка співвідноситься із ціннісно-

смысловими орієнтаціями соціуму; 3) сприянню самопізнання; 4) стимулюванні розвитку індивідуального стилю діяльності, взаємодії з оточенням; 5) актуалізації суб'єктних якостей; 6) формуванні навичок самофутурування, оптимальної організації часу, планування життєвої перспективи; 7) сприянню відповідальності за себе та своє життя; 8) формуванні почуттів своєчасності та компетентності; 9) оптимальному забезпеченні студентів певним рівнем теоретичних і практичних психологічних, соціологічних, філософських знань; 10) допомозі в усвідомленні власних проблем самореалізації та розробці можливих варіантів їх розв'язання у реальній ситуації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Загальна психологія: Підручник для студентів вищ. навч. закладів / За заг. ред. С.Д. Максименка. - К.: Форум, 2000.
2. Костюк Г.С. Навчально- виховний процес і психічний розвиток особистості / Під ред. Л.М. Проколієнко. - К.: Рад. шк., 1989.
3. Маслоу А. новые рубежи человеческой природы. - М.: Смысл, 1999.
4. Нікітіна І.В. Психологічні особливості суб'єктного самовизначення особистості в період повноліття: Автореф. дис... канд. психол. наук. -К.: УДУХТ, 2000.
5. Панок В., Чепелева Н. та ін. Основи практичної психології: Підручник. - К.: Либідь, 1999.
6. Проблеми загальної та педагогічної психології // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. академіка Максименка С.Д. – Т.4, Ч.4. - Київ: ГНОЗІС, 2002.
7. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - СПб.: Питер, 1999.
8. Татенко В.О. Психология в субъектном измерении: Монография. - К.: Просвіта, 1996.